

Spåren i skog och mark

En krans av stenar som nästan omärkligt sticker upp ur mossan. Träd som bär spår av att barken för länge sedan försiktigt skurits loss i breda remsor; minnen i skogen som visar var människor levt och sökt sin näring.

LENA OLOFSSON, *Kulturhistorisk informatör*

DEN STÖRSTA DELEN av de 6,5 miljoner hektar mark som Statens fastighetsverk förvaltar är kalvfäll och ickeproduktiv skogsmark. 880 000 hektar är produktiv skog och av de markerna är långt mer än hälften skyddade i reservat eller avsatta som frivilligt skyddad skogsmark. Det är inte bara hänsynen till naturvärdena som spelar in då man bedömer markernas skyddsvärden. SFV:s marker är fulla av kulturlämningar, till exempel efter samernas visten. De kan vara från allt mellan tiden omkring 800 e.Kr. fram till 1800-talets slut. Här handlar det om samiska härdar och barktäkter – SFV är den markägare i Sverige som har flest tallar med samiska barktäkter!

Under senare år har en omfattande kartläggning och forskning om barktäkter utförts av Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) i Umeå och Silvermuseet i Arjeplog. I samband med en skogsavverkning på 1980-talet daterade SLU några täkter i skogarna runt sjön Sädvajauire i Arjeplogs kommun i Norrbotten. Barken hade tagits från tallarna 1618–1870. På tallhedarna vid Jilkismuotke har Silvermuseet undersökt och daterat samiska härdar. De visade sig vara betydligt äldre.

HÄRDAR

Jilkismuotke ligger mellan sjöarna Stor-Mattaure och Gallijaure, cirka fyra mil norr om Arjeplog. Där är ett hundratal härdar kända och den äldsta daterade är från 800-talet e.Kr. Härdarna för oss tillbaka till den tid då tamrenskötseln började växa fram i vårt land, då människan kom att följa renen på dess årstidsbundna vandringar. Men Jilkismuotke andas inte enbart förhistoria – än i dag nyttjas området av renskötare. Bland de forntida härdarna finns ett modernt rengärde som används av Luokta Mavas sameby.

I Norrbottens skogsmarker finns det gott om härdar. De har en speciell karaktär, både när det gäller utseende och placering. Härdarna är oftast ovala eller rektangulära, ibland helt stenfyllda. De

som ligger i Jilkismuotke är omkring en och en halv meter långa och knappt en meter breda. De har byggts av stenar som är ungefär två decimeter stora. Följaktligen sticker de inte upp så högt ovanför markytan.

Härdarna ligger på karaktäristiska platser i landskapet: torra och höglänta stränder vid myrar och sjöar, i anslutning till kalkkällor och lavrika hedar i renbetesland. De kännetecknar en typ av boplatser som dyker upp i landskapet 700–1050 e.Kr. Det är den gryende tamrenskötselns tid, då människan började tämja renar som de följde på de årstidsbundna vandringarna mellan kust och fjäll. Den tid då den samiska kulturen blir skönjbar.

EN LÄMPLIG PLATS FÖR VISTEN

Jilkismuotke passerade samerna med sina renar vår och höst, på väg till andra renbetesland, men här fanns också goda vinterbeten. I sjöarna Stor-Mattaure och Gallijaure fanns fisk och i en närbelägen kalkkälla dricksvatten. Det var en lämplig plats för visten. Man slog upp sina flyttbara kåtor, svepte tältduken runt stommen av stänger och byggde en härd av sten i kåtans mitt. Det kan även ha funnits fasta kåtor av trä.

I Jilkismuotke ligger härdarna ofta på rad och i grupper om sex till tio. Grupperna kan spegla samiska sjudda – samfälligheter – en föregångare till dagens samebyar. Varje familj i sjuddan hade en egen kåta och egna renar. När det var dags att flytta hjälptes man åt med renarna. Tamrenarna var användbara till mycket; de kunde mjölkas, användas att locka fram vildren med och som pack- och dragdjur. I ackjor kunde det mesta fraktas.

UNDER YTAN

Tack vare att härdarna innehåller kol kan de åldersbestämmas. Silvermuseet i Arjeplog har undersökt några härdar i Jilkismuotke och den äldsta var från 800-talet. Ibland hittas föremål som kan hjälpa till med dateringen, som den sländtrissa av

Härdarna i Jilkismuotke sticker diskret upp ur lavarna och lingonriset. De visar var samernas kåtor en gång stått. Härden var kåtans centrum, den gav värme och ljus och var en plats att äta, sova och samlas vid. När det var dags att flytta vidare packades kåtan ihop och togs med – kvar blev härden av sten. Fotot överst är från ett viste någonstans i Arjeplogs kommun, Pite lappmark, omkring förra sekelskiftet.

täljsten som en gång använts för att spinna tråd. Den låg i marken vid en av härdarna och är från 1000–1200 e.Kr. Andra föremål som påträffats vid undersökningarna är av järn: ett knivblad, en pilspets och ett fragment av en kittel. Ett tunt plåtbleck visade sig vara av brons.

Metaller var åtråvärda handelsvaror som samerna bytte till sig mot skinn och pälsverk. Det var 'hårdvaluta' vid den här tiden och samerna var skickliga jakt- och fångstmän. En del föremål som smycken, mynt och pilspetsar offrades tillsammans med delar från renen på heliga platser i landskapet. I övre Norrland har man påträffat tolv offerplatser där det funnits rikligt med metallföremål. Föremålen dateras till 800–1300 e.Kr. och visar på vida handelskontakter. Andra offerplatser innehåller mestadels ben och horn från ren. En sådan plats är känd några kilometer från Jilkismuotke. Där lär man även ha hittat ett smycke från vikingatiden, 800–1050 e.Kr.

INUTI KÅTAN

Golvytan i en kåta är inte stor och härden upptar en betydande del. Att härden oftast är långsmal har en praktisk förklaring. Det ger bra med plats längs långsidorna där sov- och aktivitetsutrymmena var. I kåtan gällde 'var sak på sin plats' och där fanns osynliga gränser som inte överskreds. Det lilla utrymmet längst in, vid härdens kortsida, var köket men också ett heligt område. Där fick ingen sitta och man fick heller inte kliva över det. Vid kortsidan innanför öppningen förvarades ved och utrustning.

BARKTÄKTER

Bállasluoktta är en av sjön Sädvajaures vikar och dit kommer man på riksväg 95, Silvervägen. De flesta täkterna vid Bállasluoktta har gjorts för att få material till kolmis – fodral för bland annat sentråd. Något träd bär spår efter tåkt för matbark. Barktäkterna har daterats med

Vid Bállasluoktta finns det tallar som har märkliga hål i barken. De ser ut som fönster. Hålen är vad som återstår efter samiska barktäkter. I dag är omkring tusen tåktade träd kända i Sverige. De flesta finns norr om Umeälven i Västerbotten, i ett stråk norrut strax öster om fjällkedjan genom Norrbottens län.

hjälp av trädens årsringar på initiativ av Statens fastighetsverk. De är från två perioder: 1753–77 och 1831–32. Under slutet av 1800-talet upphörde traditionen med matbark inom större delen av Sápmi, samernas bosättningsområde. En förklaring kan vara att det vid den här tiden erbjöds andra lättillgängliga alternativ som potatis och mjöl. I nordöstra Finland fortsatte man dock med barktåkt en bra bit in på 1900-talet. Den hittills äldsta matbarktåkten är 3 000 år och har hittats på en tall som bevarats i en myr i Arjeplogs kommun.

Förr i tiden ingick innerbarken från tall i samernas kosthåll. Den var både näringsrik och god och samlades in på våren när träden savade. Barken skars ut i form av knappt meterhög sjok. Hålen efter kolmistäkterna är ungefär hälften så stora. Med barktäkterna vid Bállasluoktta kan vi ana ett uråldrigt näringsfång, från den tid då människan levde av och med naturen. Naturen gav mat och material till vardagliga föremål, men det krävdes kunskap om vad olika ämnen lämpade sig att användas till. Kunskap som det tagit åtskilliga generationer att bygga upp.

I BIEHTSEMÁNNO

Inom hela det vidsträckta Sápmi har man använt innerbarken från tall som föda. Denna sedvänja var utbredd bland alla ursprungsbefolkningar som levde på norra halvklotet.

Barken skördades i biehtsemánno, 'tallmånaden', som inföll i slutet av juni då tallarna savade. Man valde oftast träd som var cirka 90 år gamla och hade en diameter på ungefär 20 cm. Barken skars inte bort runtom hela stammen utan oftast bara på dess norra sida. En bred remsa med bark, en så kallad livrand, lämnades alltid för att trädet inte skulle dö. En tåkt för matbark var ungefär 90 cm hög. En tåkt för kolmis, fodral till bland annat sentråd, var mellan 15 och 40 cm hög.

Det var enkla och funktionella redskap

av renhorn eller renben som användes vid täkten. Barken skars ut med en vass kniv; det kunde då bli rispor i veden som vi i dag ibland kan se. Därefter lossades den med en slags spatel med långt skaft. Sedan skrapades den bruna ytterbarken bort. Det var den vita innerbarken man ville åt – färsk ansågs den vara en delikatess!

NÖDFÖDA OCH NYTTIG VARDAGSMAT

Bark som mat förknippas nog oftast med nödföda och barkbröd. Det förekom också men då bland den jordbrukande befolkningen. Under nödår, när skörden slagit fel på sensommaren och hösten, kunde bark användas för att dryga ut mjölet i bröd. Barken skördades då för sent på året vilket gjorde att näringsvärdet hade minskat och de giftiga ämnena ökat. Den var helt enkelt inte tjanlig att äta och det gav matbarken en negativ klang.

Samerna levde av renskötsel, jakt, fiske och insamling av ätliga växter. Växterna gav livsviktiga vitaminer och varierad kost. Innerbarken från tall innehåller kolhydrater, mineraler och C-vitamin. Den minskade risken för skörbjugg, en sjukdom som orsakas av brist på C-vitamin. Barken sänker också halten av kolesterol i blodet. Andra nyttiga växter var fjällängssyra, kvanne, kråkbär, hjortron och lingon. De äts färska, blandades med renmjölk och syrades för att kunna förvaras en längre tid.

Innerbarken från tall torkades över heta stenar som lagts i gropar i marken. Gropar av det slaget kallas allmänt kokgropar men borde egentligen heta matberedningsgropar. Mat av olika slag bereddes över de heta stenarna genom att torkas, rökas eller rostas. Torkad innerbark kunde hållas i förvar hela vintern. Vid beredningen minskade dessutom de giftiga fenolerna som finns i små mängder i barken. När barken torkats blev den röd. I äldre källor kan man läsa att fjällsamerna bytte till sig röd bark av skogssamerna. **KV**

På Laxholmen vid Edefors och Luleälven står Lapptallen. Den har det karaktäristiska fönstret i barken vilket skvallrar om att det är en barktäkt. Kikar man lite närmare så ser man en sak till – den är daterad! När årtalet 1758 skars in var i alla fall barktäkten gjord.

